

Ćerdimata e romane ĉhibahki ano sikavno sistem
e Crnagorahko
(Jehkavni Studija: sikavni andar e opština Nikšićehki)



BEST PRACTICES
for
ROMA INTEGRATION
in the Western Balkans

Autori: Senad Sejdović



Funded by the EU

Impresum

Pishimo ko decemvri 2013 bersh taro:

Autori:

Senad Sejdović

Dizajn:

comma | communications design

Palav inčaripe akale publikacijako šerutno si o ramosardo, pal o ramope akale studijjako inčarda o projekto "Majlače buča palaj Rromani integracija" (ang. BPRI). Akava izveštaj inklisto palaj godava kaj e lovenca inčarda e Evropači unija, ando jekhipe e BPRI projektosa savo bučarol e OEBS kancelarija palaj demokratikane institucije thaj manuškane orte (ang. ODIHR). Sajekh dičhipe, mothodipe jal gndipe ramome ande kaja publikacija naj importantno politika katar e Evropači unija niti katar e OEBS Kancelarija palaj demokratikane institucije thaj manuškane orte.

Ćerdimata e romane
ĉhibahki ano
sikavno sistemo e
Crnagorahko
(Jehkavni Studija:
sikavni andar e
opština Nikšićehki)

Autori: Senad Sejdović
decembro 2013.



Senad Sejdović, aktivista te člano e Savjetohko e Romengo ane Crno Gora, lijah e tema kata e sikavni pale akaja studija jer hi e gućahki kaj hi kuva baro faktori pale romane čavre ane sikavne. Pindžardimata e čibahki džal pe ćerdimata e čačimata e Romengo i ane aver oblastujra : akana ane Crno Gora našti lelpe ni jek lil pe romani čhib, našti avel nijek sudjenje e sudskone tumačeha palo roamni čhib jer inaj ni jek ane phuv, tga. E promjena trubuj inća a kaj no ane sikimata pale avre kaj aven te ten a bistren na samo e čhib no i e kultura pe puranengi. Kulehke hi ćerdino o naglasko pe ćerdimata e romane hibahki ane sikavne a e čavrenge kaj avela majlohke te nakhen e ibalani panglimata paše romane medijatojra te asistentujra



Osnovno sikipe ano Nikšićo

Sadržajo

I Cilj studijahko		9
II Zakonsko diklipse		11
III Opiso akanahke stanjehko		15
3.1 Uvodo		15
3.2 E državahke institucije		17
3.3 Maškarperengi te lokalni bivladinahke organizacije		19
IV Jehkavni Studija : sikavni andar e opština Nikšičehki		23
V Phanglimata		27
VI Preporuke		29
VII Bibliografija		31
VIII Spisko intervjuisime manuša andar e institucije te organizacije		33
IX Pučimata		35

I Ciljo studijahko

Akaja studija hi la duj ciljujra. Prvo hi te dikhelpe sar éeren bučil e romane čibaha ane sikavne ustanove, katar e studija kathar e opština Nišić. O stanje hi analizirime katar o zakonodavstvo-o Ustavo te zakonujra Crnagorahke, te čačimahke lila (Bari konvencija katar e branihahta cinonengi, povelja katar e regionalni te cfinonengi čhiba, konvencija katar e diskriminacija ano baripe te sikipe te strategija pale lačardimata thanehko e Romenge te Egipcánonenge ane Crno Gora 2012-2016¹)

Dujto hi ciljo te dikljolpe gaći hi lačo sikipe pe dahći čhib e romane čavrengi. Paše kuva, ka studija dikel i e rezultatujra pratimahke mjerenge andar e pilot projektujra, kad dije asistonen ano sikipe te medijatoren kaj éerena majlačho vordipe maškar e sikmata te roditeljura.

E analiza hi pratime lače alavenca pale lačardimata anglunipe politikenca ane akava dijelo, kaj hi katar o baro značajo pale barimata e romane perohke ane Crno Gora.

1 E Vlada Crnagorahko, Strategija pale pale lačardimata thanehko e Romenge te Egipcánonenge ane Crno Gora 2012-2016, <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=99613&rType=2>.

II Zakonohka diklipe

Katar e Nacionalno strategija pale lačardimata thanehko e romenge te Egipcānonenge kaj hi line e maškar e barengi puvjengi povelje, e Roma hi dikline sar cinonimata ane Crno Gora². Pe akala lila te e Evopahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, romani čhib trubuja te avel pindžardi sarzvanično čhib, ali da li hi kuva gija?

E crno Gora dijah po škuripe e Evopahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba³, ali iahke hi gija, e romani čhib ni čerelpe sar cinonengi čhib. Ane povelja hi precizno vačardo kaj e puvja kaj dije po škuripe kaj len pep eh te pe kuva than kaj e cinonengi čhib malavelpe, gija kaj dikelpelpe sah e čiba te ni smetoj e zvaničnone čibahki, den o sikipelpe pe kuja čib kaj e puv mangel te savo hi brojo e čavrengo.

E ratifikacija e Evopahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, e Vlada Crnogorahko pindžardah e romani čhib sar čib e cinonengi ali ni todah le ano sikipehko sistemo. Kulehtar, e romani čhib sar cinonengi čhib inaj todino sar dejahki čhib ane sikavimata. Po prvo te dujto izvještajo Crnogorahko andar e

- 2 Maškareperengo pakto andar e manušengi te politikahke pravura, Maškareperengo pakto katar e ekonomsko, socijalnone te kulturahke pravujra, Evropsko konvencija andar e manušenge pravujra te osnovni slobodujra, Evropsko socijalno povelja, Bari konvencija katar e branimahta cinonengi, Evopahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba.
- 3 E Crno Gora dijah o Prvo te o Dujto report andar e andimata Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, kaj vačaren kaj e romani čib majchra koristipe kartar e aver ciknonimatengi čhiba sar kaj hi o albansko, Evopahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba.
<http://balkanshumanrights.org/bcms/wp-content/uploads/2010/02/Evropska-povelja-o-regionalnim-i-manjinskim-jezicima.pdf>.

Okvirno konvencija te Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba⁴, a gija hi kaj inaj e čhib standardizuvime te inaj kadro kaj šaj ćerel bući ano sikavipe pe romani čhib.

Katar o Ustavo e Crnagorahko⁵, o crnogorsko čhib hi službeno čhib ane Crno Gora, a službeno šaj ćerdolpe i e srpskoneha, bosanskoneha, albanskoneha te hrvatskoneha. E romani čhib ni ikharelpe ano Ustavo. Nacionalno Zakono ni vaćarel andar e regionalni te ciknonengi čibha, ali e Crno Gora dijah po škuripe e Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, kaj e romani čhib thovel po than sar cinonengi čhib. Nacionalno strategija pale laćardimata thanehko e romenge te Egipcānonenge tovel o pućhipe ano dijelo e identiteto te kultura, alina i po sikimata e Romengo. Ano dijelo kaj vaćardol andar e sikimata, Vlada e Crnagorahko del sig e civilnone sektoro te ćeren e o proceso kodifikacijahko e romane čibahko te šaj pala kuva te ćerdol sikavno kadro te e čhib anela pea ne sikavno sistemo. Kuleha ka poglavlje ćerel te anen e asistonen ane nastava sar istardimata e sikavnimatahke romane te egipcānonenge ćavrengē⁶. Katar o ćlano 13. Zakonohko kataer e cinonengi pravujra te slobodujra:

Cinonenge phere te aver cinonenge nacionalni phere te lenge lidejra hi len pravujra pe sikavimata pe phiri čhib ie pe isto gija zastupime pi čhib ano opšto te stručno silipe, a sah sar hi ućenikujra te sar hi e finansija Crnagorahko, (Kula pravujra) ka ostvarimpe ane sah e stepenujra vaspitimata te sikavimata, (...) andar e posebni sikavimata ili e posebni odeljenjajra ane redovno sikavimata. E nastava ćerdol ano cijelo pe čhib e cinonimata te averengi cinonengi nacionalno phrehki⁷.

Katar e ratifikacija e Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, kana lelpe katar e praksa sar ćerdol službeno čhib ano sikavipe, vaćerdol precizno kaj e čhiba ane Crno Gora kajlen e obaveza andar o trito dijelo e poveljahko i : albansko te romsko. E Albansko čhib sikavel pea ne kula ere kaj živin e Albancura-ane Podgorica (ane forohki opština Tuzi) tea ne optine Plavohke te Ulcinjehke⁸. E romani čhib ni sikavelpe ni ane jek opština.

4 O Prvo te o Dujto report andar e andimata Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba dino hi 2010. Brš ano Srtazburo, Izvještaji Komitetohko ekspertengo andaR E Evropahki povelja. http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/report/EvaluationReports/MontenegroECRML1_me.pdf.

5 Ćlano 13.stavo1. Ustavo e Crnagorahko.

6 E ćavre kaj hi Egipcānujra sa dejahki čhib den vorba o albansko čhib.

7 Zakonohko kataer e cinonengi pravujra te slobodujra

8 O Prvo reporto andar e andimata Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba dino hi 2010. Brš ano Srtazburo, Izvještaji Komitetohko ekspertengo andaR E Evropahki povelja. http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/report/EvaluationReports/MontenegroECRML1_me.pdf.

Koristimata e čhibahke te škurimata

Koristimata e čhibahke te škurimata ano sikavimata ćerdolpe majbute zakonon-
enca.⁹ Brš 2006, e Crna Gora sad dijel ane Srbija te Crna Gora ratifikuvisardah bare
značajehko lil Savjetohko e Evropahko- andimata Evropahki povelja katar e re-
gionalni te cinonengi čhiba. Palo o djive kana lije o nezavisnost, e Crna Gora is-
tardah o Albanski te Romani sad cinonimatahke čhiba. Brš 201, lačarde zakonujra
ano dijelo e sikavimata pe dejahki čhib, o sikavnokaj vaćerdola pe “dejahki čhib”
thode le ano “crnogorsko,srpsko,hrvatsko te bosansko čhib”-štar čhiba kaj hi len
isto korijeno te porijeklo, a e albansko te romani čhib hi avere čhandehke.

Lila kaj vaćeren andare e koristipe romane sar cinonengi čhib ano sikavipe hi
akala: Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, Akcijahko plano
Dekadahko e Romengo 2005-2015, Strategija pale pale lačardimata thanehko e
Romenge te Egipćanonenge ane Crno Gora 2012-2016, opto zakono andar o si-
kavipe te vaspitanje (ćlano 22.) te Zakono andar o osnovno sikavipe te vaspitan-
je. Akala zakonujra andar o sikavipe hi ćerde e Evropahke poveljaha andar o re-
gionalni te cinonengi čhibenca: Zakono e cinonengi pravujra te slobode, Zakono
andar e anglunosikimata katar o avspitanje te sikimata(ćlano24), Opto zakono
andar o sikimata te vaspitanje (ćlano4), Zakono andar e bari sikimata (ćlano6).

Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba te pozitivni propisujra
ane Crno Gora hi istardi lengi ćerdimata sar cinonengi čhib ane sikimata. Kuva in-
aj ćerdo ane praksa.

Testujra po prijemo

Istardo hi te ćerel pe e progresivni matricenca sar šaj istardola nadiskriminaci-
jahko testo e ćavrengo ano upiso ane osnovno sikavimata. Ali aiko hi nadiskrimi-
natorsko, ahasavo testiranje inaj laćho jer kula kaj ćeren e testujra ni pindžaren e
romani čhib, a kuva pajrarel o kvaliteto so džanen e ćavre kaj testirinpe.

Katar o ćlano 5. **Zakono andar e ciknonimatenge pravujra te slobode**, na-
cionalni ciknonimata ćeren pe pherde pravujra kaj našti aven maj cinone no
kaj hi ćerde, tale jednaki uslovujra, ano ciljo katar lengi perde istimata avere
manušenca. Katar e ćlanujra 14. Te 15. Kule zakonohka, džene andar e ciknoni-
mata hi ćerdo sikipe pe lengi dejahki čhib te alternativno sikipe cinonengi čhib,
sari ćerdimata sikimahke programujra ane sikimata pe službeno čhib, kaj hi len

9 Majlaćhe zakonujra pale akava hi:Opto zakono palo sikavipe te vaspitanje, Zakono andar o
vaspitanje anglunosikavimata, Zakono andar o osnovno sikavipe te vaspitanje, zakono andar e
stručni sikavimata te Zakono andar e gimnazija.

teme katar e dejahki čhib te književnost, istorija, umjetnost te kultura cinonengi pere(...) kaj ho len sadržajura kaj majlačaren maškaruni tolerancija te suživoto.

Katar o **Zakono katar o osnovno sikipe te vaspitanje**, ane sikavne kaj hi len majbaro procento ciknone učenikujra trubu te avel primijenime lengo sikavno program, kaj anel siavipe dejahki čhib ane maj cinone razredujra sikavnipe te te anen tamahki cjeline ane sikavne programujra kaj hi anrad e istorija te kultura kule ciknonimata kule perehki.

Fleksibilno sikavno program (20% sadržajehko hi sar dogovorinpe)

Sikavno plano te program e osnovnosikavno sikipe hi ćerdo kaj hi muklo 20% te ćeren e nastavnikujra, roditeljja te sikavne ane saradnja e lokalne pereha, ano skladu e članoh 22. **Opšto zakonoha andar e sikavimata te vaspitanjeha**. I paše kuva osnovni sikavmata kaj hi len majbut brojo romane čavrengo inaj len isterde programujra kaj hi len romani čhib ni sikavimata kaj hi la kulturni muja kule perohki. Ane kula sikavimata inaj ande asistentujra sar istardimata ili sar alternativno vido sikavipe romane čibahki.

III Opiso stanjehko sar hi akana

3.1. Uvodo

Katar e lila te stavujra kaj ande e manuša andar e focus grupa te čerdam e intervju lenca, e razlogujra sohke hi bari stopa bisikimata romane ciknonimata mu majbut vah, but često hamime te phare hanade ano sistemo, kaj sah majbut pajrales lengo rešipe. But bilači socio-ekononsko situacija ane savi živin romane familije te kaj inaj elementarni uslovujra pelo normalno psiho-fizičko baripe čavrengo hi jek katar e majbare panglimata te škurinpe ano sikipe.

Analizaha e podatkonenca šaj dikljolpe kaj e majbaro brojo remengo te egipcānengo živnape ano ekstremno čorimata te but bilače standardujra, a majbut ano sastipe-melalimata elemento. Sar kaj vačaren andar o Savjeto romane cinonimata, len 20% inaj len lenge lila, te inaj len e sastimata te o socijalno sig te našti škurinpe ane sikimata. Len 28,1%¹⁰ hi biškurime a nesave ni džanen ni e sližbeno čhib. Ano 2004. brš e maškaruni sikimata čerde tek len 20 Roma te Egipcānujra¹¹, aid jive hi ku brojo but cinono. Majbut Roma te Egipcānujrahi bi

10 O Dujto reporto andar e Crna Gora katar e čerdimata e Okvirno Konvencijahki http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_SR_Montenegro_mnt.pdf

11 Intrvju e Sokolj Beganajeha andar o Ministarstvo pale manušengi te ciknone pravujra.

bućahki, a kula kaj i ćeren bući, ćeren majcinone pućinde te kvalifiovine buća te hi len macinone pućinde buća e korkore sikade zanatujra, kaj tovel len ano bilaćho than pe bićinimatahko bućahki¹².

E ćibahki panglimata hi jek majbaro problem ane lengo anglunipe pe bućimatahko bućahki. Duj aspektujra sikamatahki hi len znaćajo pale Roma: socijalno anglunipe te te avel dujćibengo program. Pašimata dujćibengo program hi majbut znaćajno ane prvi brš e sikimatahke- ano anglunosikipe te majcinone razredujra osnovnone sikimatahke, jer ane kula brš majlohke sion osnovni vještine pe ćavrehki dejahki ćhib. E istraživanujra vaćaren¹³ kaj o kvaliteto džanglimataahko pe dejahki ćhib majbut laćho palo anglunimata e ćavrehki, te te laćhe dženan pe dejahki ćhib znaći laći osnova te sikon e dujto ćhib. Inća kaj e sikimatahke sistemujra hi but pire te ni bajraren dujćhibenge programujra pale anglunesikimata te osnovno sikipe, andon talo pućljipe andar o laćo pedagoško bući.

Ano kuva vakti e dujćibahki politika šaj but košti, a sar hi e romane ćibahki, kaj hi la but dijalektujra te kaj našti laćardon te ćeren e standardizacija, e zvanićno dujćibengi politika te ćerdimata materijali kulehke ćerel baro finansijsko te tehnićko izazovi e Ministarstvohke pale sikimata. Ali hi metode¹⁴ ane bući ane dujećhibengo than te anglunipe e sikimahta kana delpe

sig e dejahki ćib, kaj šaj ćerdol ane ućionice i onda kana inaj e zvanićno politika dujećibengi¹⁵.

Ane Crno Gora inaj ni jek sikimata kaj ane pe nastava sikavel pe romani ćhib. E romani ćhib hila 14 dijalekata, ali 99% romengo ane Crno Gora del vorba gurbetski¹⁶, so maj lokharel o postupko standardizacijahko te anelipe e romani ćibahki ane sikimata. A šaj vaćarah kaj inaj laćardo kadro kaj šaj ćerela bući te sikavel pe romani ćhib¹⁷.

12 Strategija pale pale laćardimata thanehko e Romenge te Egipćanonenge ane Crno Gora 2012-2016,

13 O Prvo reporto andar e andimata Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi ćhib:2.2.2 Romani ćhib ćlano 8-sikimata, taćka 189; po web: www.coe.int/t/dg4/education/.../MontenegroECRML1_me.pdf

14 O istraživanje mutavel pe kognitivne, kultorolahke te ekonomske anglunimata e dujćhibenge (Hakuna&Pease-Alvarez 1992). E ćavre kaj šaj den vorba duj ćiba trubuj te tradel lent e dženan te sikon sol duj ćiba jer gija hi len maj but koristo kulehtar. Ćavre andar e familije ane save inaj e dejahki ćhib o englesko trubuj te sikonke arahken pe dejahki ćhib isto sar o englesko. Ane nesavi vah, e roditejlja ku ćavrenge ni den vorba engleski. Kana e ćavre ni arahken pi dejahki ćhib, šaj kasaren po sposobnost te efikasno den vorba pe familijenca (Wong Fillmore, 1991) a dodatno astaripe dejahki ćhibahke šaj istardol pale ćasujra ili ane subotahke sahata. Maj but info šaj malavelpe po web Centrohko pale primijenime lingvistika: <http://www.cal.org/resources/digest/ncrcds04.html>.

15 Fondacija palo putardo društvo http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/montenegro2_20071217_0.pdf.

16 Gurbetsko dijalekto den vorba duj pehre Romange ane Crno Gora-Roma kaj hi andar e Crno Gora den vorba gurbetski hamimee crnogoskoneha, a e Roma kaj hi andar o Kosovo den vorba gurbetsko hamime e albanskoneha.

17 E data dine katar o g. Sokolj Beganaj andar o Ministarstvo pale manušenje te ciknonengi pravujra.

3.2 Državne institucije

Ministarstvo pale manušengi te ciknone pravujra 2010.brš dijah izvještaji andar e anglunimata Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, kaj hi muthade sah e rezultatujra andar e kultura, sikimata, službeno koristimata e čibahke, javno te privatno koristimata e čibahke tea ne sah e thana kaj vačarel e Evropsko Povelja. Ane sah, čerde hi bare korakujra kana hi vorba andar o albansko čhib, a sar koristipe kuja čhib dikljol pep o sikimahko sistemo, kana čerelpe pe la još katar o anglunosikipe. Po Univerzitetu hi todino studijsko program "Sikipe učiteljengo po albansko čhib". Alav hi katar e akademsko studijsko program kaj traji štar brš. Čerdol sam korkorehko studijsko program ane Podgorica¹⁸.

Katar o dujto vah, e romani čhib inaj nindje ano crnogorsko sikipehko sistemo, nip e jek stepeno sikimahko. Ano report vačardol sar razlogo kaj e čhib inaj sistematizuvime te kaj inaj kvalifikuvime džene te del e nastava.

Paše kuva, hi jek lačhe anglunimata:

1. *Standardizacija romane čibahki ano regiono zapadno Balkani*
Inicirime hi regionalno inicijativa ano Sarajevo pale standardizacija romane čibahli ano region, so avela lačo prvo korako¹⁹ te anelpe e romano čhib ano sikipe.
2. *Kampo e romane čibahke*
Prvo bučahko reporto Ministarstvo pale manušengi te ciknone pravujra, ano 2012.brš prvo drom čerdah kampo palo sikipe romane čibahko, ane saradnja stručnjakujrenca andar e Srbija te Purani Jugoslovensko Republika Makedonijahki. E sikimata naklah 15 polaznikujra katar e šov dži ke dešuohito brš. Ciljo e kampehkoseha te e učenikujra pindžaren pe e standardizuvime romane čibaha te lilenca kaj roden e kultura te e tradicija ane puvja andar o okruženjo.
3. *Ministarstvo palo sikipe te sporto vačarel kaj hi istone gučahki ka preporukenca katar o Ministarstvo pale manušengi te ciknone pravujra te istarel buča kaj hi len cilj te anen e standardizacija te kodifikacija romane čibahki*²⁰.
Diklino hi it e čerdol lil e sikimatahke pe romani čhib kaj šaj čerdola ano sikipe.

18 Dujto report andar e andimata Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhiba, 2011. <http://www.google.me/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CC8QFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.gov.me%2FResourceManager%2FFileDownload.aspx%3Frid%3D122588%26rType%3D2&ei=GBVlUb-AJ8GvtQbnylC4DQ&usg=AFQjCNGSS5t5sjSOM4cEhHeZM4ldfkTEiw&bvml=bv.44990110,d.Yms>

19 Ano brš 1012, prof.Rajko Đurić čerdah regionalno standardizacija romane čibahki pe inicijativa udruženjohki "Kali sara" te Romano informativno centro. Ano projekto čerde buči Srbija, Crno Gora, Bosna te Hercegovina te e hrvatsko,

20 Strategija pale pale lačardimata thanehko e Romenge te Egipcānonenge ane Crno Gora 2012-2016 pindžardah o problemu standardizacijahko romane čibahke te lijah buča te lačaren o stanje. Pale majbut info diken: <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=99613&rType=2>.

A kana inaj kvalifiovani manuša pale akava, akana našti ćerdol, niti te diljolpe kana šaj standardizuvipe ili kodifikuvipe romani ćhib, sar vov dobija jek sar književno ćhib, niti našti sikadon e manuša kaj šaj ćerena e nastava te škurina e lila.

E nastava pe albansko ćhib

Zanimljivo hi kaj e albansko ćhib hi ane osnovno sikipe ane kula thana kaj kaja ciknonimata hi ano znaćajno procento, ali ni jek institucija ni del amen data savo hi kuva procento manuša kaj den vorba kuja ćhib. Agija, romano ćhib inaj thodini ni ane jek sikimata kaj e Roma te Egipćaja istaren majbari ciknonimata, sar kaj hi ane Osnovno sikipe "Mileva lajović Lalatović" ano Nikšićo, ane kaj džan majbut no 50% ućenikujra romano-egipćansko populacijahko.

E roditejljkone savjetujra ane osnovni sikimata

Svako sikipe ćerel piro program sar trubuj len, ani ni jek roditelji, andar e romani-egipćansko populacija inaj ane ka savjeto, vaćardol pe pućimata ane osnovno sikipe "Mileva lajović Lalatović". Trubuj te vaćardol kaj ane kava sikipe džan 200 ućenikujra katar save hi 89 Roma te Egipćaja. Majchra katar e 10% roditeljengo aven pe roditeljski sastankujra, kaj mutavel savo hi pašljipe pea kava problem.

Reforma sikipehko sistemo ane Crno Gora (testo pale škurimata ane osnovno sikmata)

Reforma sikipehko sistemo ane Crno Gora hi la palo ciljo te ćeren than kaj hi laćardo svakonehke ćavrehke. Kulehke trubuj te ćerdon e progresivni matrice te šaj provjerin sar hi e ćavre laće pale osnovno sikipe, a kana e progresivne matrice inaj ćibalane no hi percetivni laćimahke e ćavrenge. Matrice ane boje šaj ćerdon ane bući e ćavrenca kaj andar varesavo razlogo ni kaptin ili ni den vorba e zvanićno ćhib, ćavrenca kaj hi len smetnje ane bajrimata, ćavre kaj hi len soviojalno,ćibalane te kulturahke panglimata.

O upustvo hi gija ćerdo te šaj kaptinle sah e ćavre,pe piro vah sar ćerdol te so mangelpe. Kuva ko del ka testo putrel o lilt e pe slika e ćavrehke mutavel e slika, paše e oblikujra kaj hi ćindo jek dijalo. Onda vov mutavel e djelujra kaj fali (mutavel svako jek lender), te e ćavrehke mutavel sar te ćerel. Te o ćavro pokuši te ćerel kuva. Te na lijah kuva savo trubuj,kuva kaj mutavel ćerel sah dok o ćavro ni kapti o zadatko kaj trubuj te ćerel. Gija kaj hi ka testo, smatripe kaj akava inaj nadidkrmnatorsko no hi afirmativno. Ali, e romane ćavre našti kaptim ka testo jer kuva kaj del o testo ni del vorba lengi ćhib. Kuva šaj nakelpe gija kaj o asistento kaj del vorba lengi ćhib šaj avel aša len kana ćeren ka testo.

3.3 Maškarperengi te lokalni navladinahke organizacije

Po krajo e sikipahko 2004/2005. brš ćerdi hi nezavisno procjena ano okviro projektahko "Romani sikimahki inicijativa"²¹. Muhdadi hi pa vareso majbari stopa drop-outa andar e sikmata maškar e ćavrengo ane prvi trin razredujra ke sikimata andar e Podgorica, Barane, Nikšićo, Ulcinjo te Baro. Katar e data o Ministarstvo e sikimata te sportohke, ke romenge ućenikujra o drop-out ane kula sikimata seha 17,3% ane kikumatahko brš 2005/2006. Ane Oasnovno sikipe "Božidar Vuković Podgorićanin", ane savi džan majbaro brojo romane ćavrengo²², kuva procento reslah 19,93%, katar save duj trecine seha ćave. Ano kampo „Konik“²³, jek ćetvrtina (22,3%) mukle e sikimata. Katar e data katar o Ministarstvo pale sikimata te nauka, katar sah e Roma kaj mukle o štarto razredo osnovni sikimate kaj seha ane „Romani sikmatahki inicijativa“, trin ćetvtine (73%) mukle ane prvi trin razredujra. Pe sah projektujra kaj seha ćerde e Ministastvoneha pale sikimata diklino hi problemo ćhibahki panglimata, a te naken kuva problemo trubuja te anen asistentonen-medijatoren.

Hi majbut projektujra ane save seha angažuvime e romane asistentujra ili kaj hi i akana ane sikimata. E izvještajujra ni ćeren e diferenca maškar e asistentujra (ćhibahko asistento ili asistento ano sikavipe) te medijatoreha, ta gija o anav „asistento“ majbut hi i ćerdo. Asistentujra kaj seha ane bući ćerena sah so trubuja te ćeren e medijatojra (vorba e roditeljca sikimata te arakhena e ćavren sar džana ane sikavni):

3.3.1. „Romani sikavni inicijativa“ ćerdi hi ano vakti katar o januaro 2006-decembro 2008.brš, katar e istardimata Romane sikavne fondoha (REF)²⁴. REF ćerdah o Loo krsto Crnogorahko. Ano prvo program ane Crno Gora, ano okviro REF-ohka pućind hi e obuke te honorajra pale ohto asistentujra ane sah e Crno Gora. Pale ćerdo program, Ministarstvo pale sikipe ni lijah te pućinel e honorajra e asistentonenge te lenge bućenge thana panglile. Ano nevo, akana kaj ćerdol program, o REF pućinel šov asistentujra/medijatojra. E nevladine organizacije (NGO) ćeren bući e ćavrenca/ućenikujrenca andar e kampuja „Konik 1“ te „Konik2“ ane podgorica. Sah e inicijative ćerde hi paše o Ministarstvo pale sikmata te o sporto. Akana hi trin projektujra kaj džan ano REF:

- Programo e studengonengo volontersko praksa ane sikavni ano kampo "Konik"(pertnerohko program NGO, Pedagoško centro Crnogorahko, Univerzitetu andar o Nikšićo, Ministarsvo sikimata te REF-oha),

21 Nacionalno report pane Crno Gora, http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/workshop/tesee/dokumenti/book/Montenegro.pdf.

22 40% ućenikonengo kale školahke hi Roma.

23 E osnovno sikimata "Božidar Vuković Podgorićanin" hi len posebno odeljenje ano kampo „Konik“ kaj hi len trin razredujra, a kaj džan samo romane đakuja.

24 REF- "Istardimata e Romane te Egipćansko populacijahke ane kampuja "Konik".

- Istardimata e škurimata ane sikavni e čavrenge katar e trin dži ke šov brš ano vrtiči "Vrela Ribnička",
- Istardimata e sikavnahke „Božidar Vuković Podgoričanin“ ane anglunimata e uslovenca kaj e čavre živiniape ano kampa „Konik“ kaj džan ane sikavne.

3.3.2. Projekto „Istardimata pherdo procesohko socijalnone inkluzijahke“, kaj ćerdol andar e fondura „IPA 2010“. Podciljujra ka projektohke džan te maladol organizacijahke resursujra te kapacitetujra pale bućarimata romane te egipćanonenge asistentujra, sar te malaven love, sar te e kriterijumujra, te e parametrujra sar te ćeren o opiso e bućahko. Posebno podrška ćerdola e osnovno sikimahko „Božidar Vuković podgoričanin“ kaj maladol paše kampo „Konik“. Ministarstvo e sikimahko ze Zavodo pale sikimahta, e Pedagoškoneha Centroha Crnagorahko te Univerzitoneha Crna Gora-Filosofsko Fakulteto andar o Nikšićo, ćeren ane ku sikimata pe laćardimata e ućenikonengo, den sig te naken e socijalni vještine te gudja, te ciknoren e čibalani panglimata, den istardimata te vazden o povjerenje te laćimata. Zavodo e sikimatahko arakhel sar ćerdon e zadatkujra. Ane akala aktivnostujra, ćerdine hi sikavne programujra pale 106 čavre ane Podgorica te 45 ano Nikšićo, sar lohkarelape lengo škuripe ane sikavne (sah hi škurime ano prvo razredo osnovno sikimahko). Akana hi todino akcento pe ciknonimata e mukljaripe katar e sikavne gija kaj e medijatoren sikaven ane oh- to pilot siavne (štar ane Podgorica, duj ano Nikšićo, po jek ano Tivto te Berane).

3.3.3. Ane 2006. Brš hi ćerdo projekto „**Romani sikavni inicijativa ane Crno Gora**“ ,anena medijatoren, kaj učinena E Fondacija pale putardo društvo²⁵.Projekto seha rezultato bući maškar e Fondacija pale putardo društvo, Ministarstvo e sikimata, UNICEF-oha te Pedagoško centroha. Sar kaj hi već dino vorba, asistentujra ni ćerde bući majangle kana o projekto avilah po krajo.

3.3.4. Instituto pale socijalno inkluzija (majanglal Fondacija pale stipendiranje e romango), od kana hi ćerdini, ćerel bući pe sikimata romengo te egipćanonengo andar e anglunimata e sikavipe e ućenikonengo osnovne te maškarune te studentonengo. Program e stipendijengo ćerel e osnovno te maškarune ućenikonengo ,paše materijalohke denipe, nizo bućeripe kaj hi thodine pe arakhipe e uspjehoka, te džan redovno ane sikavni te mentorsko astardipe. Ano projekto "Istardipe sikimahto romane čavrenge andar e kampuja "Konik", Instituto pale socijalno Inkluzija maladinjalah e problemoha nipindžardipe e službeno čhibaha ke čavre ano odeljenje Osnovno sikimata " Božidar vuković Podgoričanin" istaren e nastava dži ko štarto razredi.Te onda ćerde dopuna sikivamata andar e slžbeno čhib sar šaj majlaćarena e čibahle sig e čavrenge sar šaj majlaće džana ane sikavne. Kuva kaj ni džanen e čhib ćerel bilaće ta e čavre muken e sikavni,a kute utiči bilaće aver faktojra sar kaj hi e tradicija,terne kaj lenpe, kaj džan ano inostranstvo, te gija angle.

25 Fondacija pale putardo društvo http://www.osim.org.me/fosi_rom_cg/frame_programske_a.htm.

E čibalane asistentujra/asistenti ane sikavni

Iako dije rezultatuja, Ministarstvo ni dijalo po istardipe te anenpe e asistentujra sar sistemsko riješenje pale čibaline panglimata te muklinpe andar e sikavni. Razlogujra maladon ane bilače definišime ulaoga e asistonengo ane sikavni, ano okviro projekto daj pućindah e Fondacija palo puthardo društvo, kaj o profesionalno profile ku asistonengo inaj standardizuvime. Uloga e asistonengo trubuja te avel e istardimata e čavrenge te naken e čibhaline panglimata te te nakhen o gradivo, kajano projekto inaj ćerdino²⁶. Ano okviro projektohko e Fondacijahko pale stipendije e romenge, anav "asistento" muklo hi pale buća "medijatorehke", kaj inaj len sikavni funkcija no den pi sig maškar e ustanove te roditeljja te te diken o mklinipe andar e sikavne.

Ministarstvo pale sikavne te sporto andah o sistemo testonengo pale škurimata ane sikavne pe osnova progresivni matrice ane boje, kaj hi afirmativni te nadiskriminatorni. Ali, o Ministarstvo ni maladah e testujra pe škurimata ane sikavne pe dejahki čhib, kaj mora seha te ćeren andar e ratifikacijahki Konvencija pale diskriminacija ane bajrimata te sikavimata (člano 5)²⁷

26 Dujto reporto Crnagorahko andar e anglunimata e Okvirno kovencijahko, 2011. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_SR_Montenegro_mt.pdf.

27 Konvencija pale diskriminacija ane bajrimata te sikavimata, člano 5 <http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/05bosniak/BRacialdiscrimination.pdf>.

IV Jehkavni Studija: sikavni andar e opština Nikšićehki

Birimata e opština khe te naseljehko pale ćerdimata o istraživanjehko

E opština Nikšićohki hi trito opština po brojo e Romengo te Egipcānonengo, ali inaj amen laće data andar o sikipe. Kulehke lijam kaja opština te ćerah ka studija²⁸.

Ane Opština Nikšićohki, Roma te Egipcāja živin ane štar naseljura-ane naselje Brlja, kaj hi dijelime pe Upruni te Teluni Brlja, Naselje tale Trebjesa, Budo Tomović te Željezara. Katar e podatkuja andar o majpaluno popiso andar e 2011.brš, 483 džene andar e opština Nikšićohki vaćarde kaj hi romane nacionalnoswtehko (0,67% katar e sah manuša), a len 402 vaćarde kaj e romano ćhib hi lengi dejahki ćhib (majbut hi gurbetsko dijalekti katar o Kosovo). O brojo manušengo kaj vaćarde kaj hi sar Egipcāja hi slično (446) a lengi dejahki ćhib hi albansko. Katar o popiso, von 242 Roma te 237 Egipcāja hi tale 18 brš²⁹. Sah akava ka populacija hi

28 Majbut NGO lije te ćeren istraživanjura andar o stanje e sikimahko ali ka nalazura ianj seha laće jer inaj seha laćho brojo e uzorkonengo.

29 Popiso manušengo ane Crno Gora, 2011.
<http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje%281%29.pdf>.

majlače muthadi Izvještajeha andar o lokalno andrimata, kaj ćerdah NGO "SOS telefono pale romnja te ćavre ųrtve marimahke" andar o Nikšićo:

Jek karat e majbare problemujra romane perohke hi kaj hi but baro brojo bisikade te kaj baro brojao kulengo kaj ni dųanen te ųkurin, Kuva hi kaj phare ųivin. E ćavre inaj len so te len pep e nit e pućinpe, inaj len love pale lila te taųne. Sikavne hi dur katar e pere a phare hi te dųan prnenca, a e roditejlja naųti malaven lenge love palo prijevoz. E familije ųivin ane barake kaj hi bilaće. But cinono brojo Romengo ćerel bući, ai e plate ni resen po vaktini aven i po majbut ćhon, te onda mora te snadjinpe sar dųanen (mangen, ćiden o sastri...). Kana o ćavro pherel 15 brų, e roditejlja vaćaren lenge kaj mora te snadjipe pal ape te pi familija. Varesave roditejlja pe ćavren traden te mangen te ćiden o sastri joų katar e ohto-inja brų jer inaj len sohtar te ųivin³⁰.

Ćerdimata e focus grupengo

Jehkavni Studija hi ćerdi metodaha focus grupahko, a kulehke ćerdile:

1. Jek grupa sistentujra kaj seha ukljućime ane projektujra kaj dijam vorba andar len. Ane focus grupa seha ųov pućard-trin seha Roma kaj dena vorba romane, a trin Egipćaja klaj dena vorba albanski³¹.
2. ųtar focus grupe kaj istarena e roditeljen andar e phere katar ųivina. Pućarde seha i romane i Egipćanskone. Andar o naselje Brlja seha deų romane roditejlja, Andar o Naselje Pod Trebjesom ohto mjeųovit porijekla, a seha i po ohto roditejlja andar naselje ųeljezara te Budo Tomović (50% seha Roma te 50% Egipćaja) Sah seha 34 roditejlja kaj dije odgovorujra pe nizo puljimata sar ćerdol e dejahki ćhib ane sikimatahke lenge ćavrengi.

30 Brųehko Reporto Centrohko pale romane inicijative, Than e romane ciknonimatahke te than e Romnjengo ano phero, 2010,

____ http://www.sosnk.org/wp-content/uploads/2010/05/Polozaj_romske_manjine_i_polozaj_Romkinja_u_zajednici.pdf.

31 Roma den vorba romane, a e Egipćanonengi hi albansko djahki ćhib.

Nalazujra Jehkavne Studijahke

Asistentujra ili medijatojra socijalnone inkluzijahke lije te ćeren bući ane Osnovno sikimata "Mileva lajović Lalatović" ano projekto "Romani sikimatahki inicijativa". Anglunosikipehko program ćerdino hi pale 106 romane te egipćanski ćavre ane Podgorica te 45 romane te egipćanski ćavre ano Nikšićo, sar majlačardola lengo škuripe ane sikimata (sah e ćavre seha laće škurime). Asistentujra pomožisarde e ćavrege te naken e ćibalani panglimata te dije vorba e roditeljca te siki-napenca. Akana hi o akcento todhino pe muklimata e sikimatahke andar e mehanizumjra pindžardimata ane ohto pilt sikavne (štar ane Podgorica,duj ano Nikšićo te po jek ano Tivto te Berane)³²

E manušengo sektori dija prijedlog majbut džene pale obuka te ćeren bući e ćavrenca, ali samo duj asistentujra seha line. Projekto seha ćerdo te e asistentujra vaćarde kaj seha hajri lehtar. Ćavre inaj seha ane bilaće sitacije te ni džanen so del lenge vorba po ćaso, lengo nivo sikimahko seha majlačardo te maj chra seha muklinipe andar e sikimata³³. Kana aćile e love andar o projekto, e institucije ni pindžarde gaći hi laćho ka projekto te nastavipe ta e asistentujra ni ćerd bući angle ane sikimata. Kuva bilaće mutadinjalja pe miklimata ane sikimata.

Ane 2012.brš preko Ministarstvo pale sikimata te sporto line hi duj asistentujra ane sah e škurimata ane anglunosikipe te sikimatahke ustanove. Ane kuva vah, asistentura seha ano testirimata e avrengo pale škurimata ane sikimata, ćerena e progresivne matrice ane boje te dikan gaći seha spremni te džan ane sikimate. Testo inaj seha diskriminatorno, ali ni ćerdele isaja kaj džanena e dejahki ćhib, gija ka asistentujra ane kuva vah inaj seha len prilika te pomožin e ćavrege te mutaven lenge pe lengi ćhib.

Samo deš roditeljja vaćarde kaj lengo ćavro seha len prilika te avel ispitime pe lengo dejahko ćhib pe kurimata, a aver niti ni džanena kajseha len ili šaj ikhardona pe kuva lengo pravo. Okolo 50% (17) roditeljja vaćarddah kaj ane sikimata o ćaso seha lenge ćavrenca e asistantujra, te kaj kuva majpomožisardah te nakaven e ćhibalani panglimata, a i e ćavre kaj seha maj interesuvime pale sikavni, te kaj mutade majbaro inicijativa.

Upaš e pućinde (17) vaćardah kaj avela laće te andolpe e romani ćhib dži ko tarto razredo, te kaham barupaš riješi e problemujra, dok e dujto upašin (17) vaćarela kaj trubuj te andolpe i o albansko ćhib kaj kaptin majbut ćavre³⁴. O razlogo sohke avela majlačho e ciknonimahtahki ćhib hi kulehke so kuja delpe

32 Data line katar e vorba Tamara Milić, savjetniko palo inkluzivno sikipe ano Ministarstvo pale sikavne te sporto.

33 Data dine katar e Fatima Naza, ćlano NGO "CRI", paše kuva, aćel dar kaj e uzorkujra kaj seha line inaj seha laće ta kulehke inaj baš validni.

34 Albansko ćhib hi dejahki ćhib 2,500 Egipćanonenge kaj živin ane Crno gora.

vorba čhere, ta gija e čavre ku prvi brš sikamatahko hi maj slabo e čibaha kaj den vorba e majbari populacija.

Čibalani panglimata e roditeljengo

Sar kaj vačaren e roditeljja, nastavnikujra vačaren te den vorba e čavrenca po crnogorski, so inaj baš vazda lohke sohke e déjà majbut, kaj hi e čavrenca, ni von korkore ni džanen e crnogorsko čhib. Pe kuva načino, o čavro bajrilo ane familija kaj e majbarengi čhib ni delpe vorba niti o čavro ni kaptile, e vaktoha kasarel o interesovanje pale sikimata te onda i kana ni avel e lačo uspjeho, mukel e sikimata. Isto gija, ane sikimata avel dži ko desocijalizacija, sohke e čavre ni družinpe avere čavrenca katar e majbare sohke ni džanen najlačhe e čhib. Pe kuja gudji, kuva kaj ni džanen e barengi čhib još utiči ta e čavre nakaninpe te muken e sikimata.

V Phanglimata

Analizaha e lilengo te e avri ćerdi analiza, avel dži ke panglimata kaj hi but ćaćimate lila te ćerelpe e romani ćhib ane sikavni , a e ustanove ni malade laće mehanizmuja kuva te laćaren ane praksa.

NGO provisarde te laćaren o problem kaj e ćavre ni džana ane sikavne ali , kana panglile e projektujra- gaći go te seha laće , e sikavne ustanove ni nestavin te ćeren gija. Svako inicijativa hi la vakti gaći gaći hi love ane kuva projekto. Koncepto e asistentonengo muthadinjalo sar but laćho kulehke kaj laćarel e muklimata andar e sikavne, a majbaralel o brojo e ćavrengo kaj ćeren e sikavne laće.

Sah ane sah, istardimata e Ćaćimatahke andar o osnovno sikavno te vaspitanje, Evropahki povelja andar e regionalni te ciknone ćibha, Strategija pale pale laćardimata thanehko e Romenge te Egipćanonenge ane Crno Gora te Akcijahko plano pale ćerdimata e Strategijahke, e Država lijeh nizo ćaćimahke mjere kaj ane sah ćeren e laćimahke pale istardi e identitohke, kulturahke te jekvarohke sikimatahke kale pherehke. Kana hi vorba andare e konkretno ćerdimata, aver hi guđi. E Crno gora šaj avel sar primjero laćimahko ano region sar ćeren ka mjere laće politikahke, a isto gija šaj avel i bilaćho po vah sar ćerel len po lokalno plano. Jek mjera kulehke hi te ćerdon e lokalni planujra akcijahke, sar e ratifikacija e lilengi te ćerdimata e Nacionalno strategijahke vazdena po majbaro nivoo. Ano 2008.brš Lokalno akcijahko plano pale anglunimata e Romengo istardo hi ane

opština Nikšićohki, a katar e 40.000 eurujra pe bršehko nivoo, dino hi samo 9.000 eurura ane majpalune štar brš pale potrebe akalahke populacijahke³⁵.

Asistentujra ili medijatojra kaj aven andar e romani te egipćansk pehre hi phrud maškar e sikavni te roditeljja. Von dikhen te rešavin kana hi problemujra te den sig e nastavnikujreng te učenikujreng kaha ni pindžaren varesave alava. Te mangena te istaren kuva than, majanglal sah trubuj te ćerdon e standardujra e bućarimahke te detaljnujra e bućahki, sar šaj mukela pe e čačimahki osnova pale bući. Kuva ćerela lenge lačimata te dobim neve guđengi kaj trubuja lent e sikaven e čavren sar te naken e čhibalani panglimata, socijalno čudimata, te te anen jednako sikipe čavreng kaj hi diskriminišime.

Te anenpe e anglune politike ane sikimata, trubu te vazdelp e guđi e roditeljengi andar lengo isterdimata ane sikimatahko sistemo sar te ćerdope. Ane kuva vah, trubuj te toven pe te aben uključime ane roditeljski savjetujra te te ćeren bući ane leh. Roditeljen hi majbari uloga ano cijelo procesa, a ane bare slučajujra ni e roditeljja inajlen lačo pindžardipe e službeno čibahki, jer hi baro lengo broj kaj hi biškurime³⁶. Kulehke inaj len zor te ćeren fjeso iako hi len volja. Von inaj pindžarde e procesoha e škurimataha te so hi o sikipe, gija ta e uloga e medijatorehki hi but bitno. O Igor Lakić, člano Komitetohko ekspertonenge pale primjena Poveljakhi andar e regionalno te ciknonenge čhiba hi e gućahke kaj kratko te baro riješenje hi te angaževin specijalizuvime kadro kaj ćerela e nastava pe romani čhib. Baro riješenje avela kana bišaldona jek broj učenikonego ane aver puvja sar resena e kvalifikacija andar e romani čhib.

Te anenpe ano sikipe e čibalane asistentujra, trubuj te istardol jek katar e kodifikuvime varijante romane hibanki. Kuva hi neophodno korako kaj trubuj te ćerdon profesionalno profile asistenta ane nastava, te izdavinpe lila pe romani čhib te ku lila te ćerdonpe lenca ane nastava pe romani čhib. Čavre kaj sikile pe pi dahki čhib majlohke te majbt lače sikile te istarde gućimata³⁷. Paše kuva, te andol e romani čhib hi lači ten a kasavol te te arakelp e kulturno identiteto e Romengo kaj suština istarel e čhib. Isto gija e čavre mora te džanen e službeno čhib e puvjehki. Časujra pe službeno čhib šaj avena len benifito katar e romani čhib, kaj šaj mukela e čavreng te sikon te majlače ašunen e službeno čhib te šaj završin e sikavne.

35 Dino vorba e g.Mirsado Muratovićeha andar e lokalno NGO "Romani nada"

36 Prema o istraživanje NGO, biškurimata nakel 60%.

37 Prema e rezulatujra istraživanjengo, o kvaliteto e džanglimatahko dejahki čhib hi katar e bari važnoća pale ukupno bajrimata e čavreng, kaj lače džanen e čhib mukel osnova te sikon e dujto. Pale majbut informacije, diken fusnota 14.

VI Preporuke

Lače razlogujra sohke te anenpe e romani čhib ane sikimata te e čibalane asistentujra hi akala:

1. Majchra te te čindol e čudimata andar e sikavne;
2. Čindolpe ili ciknavol e biškurimata;
3. ANglunipe o sikavno nivoo e romane čavrengo, majbajraval lengo hamime ano maškaruno te majbaro sikipe;
4. Arakhelpe e romani čhib te kultura

Preporuke pale državni institucije, pe osnova katar e jehkavni studija:

1. Ministarstvo pale sikavne te sporto trubuj te bučarel asistentonen kaj den vorba romane, kaj šaj čerena o testiripe pale škurimata ane osnovno sikipe, gija ta e romane čavre kaptin so trubuj te čeren;
2. Ministarstvo pale sikavne te sporto trubuj te čerel e regionalno kodifikacija romane čhibahki kaj hi istardi e majbare brojohke Romengo ane Crno Gora;
3. Ministarstvo pale sikavne te sporto trubuj te anel e standardujra e bučarimatahke palo profile e romane asistentohke ane sikavni (kaj ka avel le e uloga čibalanekhi asistentohke te medijatorehke);
4. Ministarstvo pale sikavne te sporto trubuj te anel e romane asis-tonenge ane nastava ane sikavne;

5. Te ćerdon e kursujra kaj ka obućin o kadro kaj aj istarela e nastava pe romani ćhib te lel afirmativni mjere te istarel e ćkurimata pe ku kursujra, a te inaj kasave kursujra, anglovakti bućarel kvalifikuvime kadro andar e puvja andar o region;
6. Te ćerdol e nastava pe romani ćhib ane prvi ćtar razredujra, kaj e ućenikujra ćaj len sar fakultativno vido sikavno;
7. Te andon e lila pe romani ćhib pale fakultativni nastave; te andon teme andar e romani kultura, tradicijahki te istorijahke ane lila ane redovno sikavimata, te anen romane autojra maćkar e autojra e li-lengi.

Preporuke e civilno sektorehki

1. Te zujra vol e bućarimata e roditeljenca, andar o znaćajo laćhe sikavimata e putarde tribinenca, direktno bući e jekvarenca, te ćerdon e radionice te seminajra;
2. Te ćerdol e asistenca ane nastava te roditeljenca te arakhen sar dźal e nastava te vorba maćkar e sikavni te roditeljla.

VII Bibliografija

Zakono pale ciknone čaćimata te slobode

http://www.skupstina.me/cms/site_data/NOVI%20ZAKONI/PREDLOG%20ZAKONA%20O%20IZMJENAMA%20I%20DOPUNAMA%20ZAKONA%20O%20MANJINSKIM%20PRAVIMA%20I%20SLOBODAMA.pdf

Fondacija pale putardo društvo

http://www.osim.org.me/fosi_rom_cg/frame_programske_a.htm

Strategija pale pale lačardimata thanehko e Romenge te Egipćanonenge ane Crno Gora 2012–2016. <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=99613&rType=2>

Strategija cinonengi politikahki


<http://www.fzm.me/Arhiva/strategija%20manjinske%20politike.pdf>

Evropahki povelja katar e regionalni te cinonengi čhib http://balkanshumanrights.org/bcms/wp_content/uploads/2010/02/Evropska-povelja-o-regionalnim-i-manjinskim-jezicima.pdf

Jrkhvare pašimata leče sikimahke pale saħ e Roma http://www.opensociety-foundations.org/sites/default/files/montenegro2_20071217_0.pdf

Konvencija pale diskriminacija ane barimata te sikipe

<http://www.ffzg.unizg.hr/hre-edc/Kon-DiskrObraz.htm>



Škuripe e manušengo ane Crno Gora 2011. brš [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf)

O Dujto reporto andar e Crna Gora katar e ćerdimata e Okvirno Konvencijahki http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_SR_Montenegro_mt.pdf

Than romane ciknonimata te than e romnjengo ano phero http://www.sosnk.org/wp-content/uploads/2010/05/Polozaj_romske_manjine_i_polozaj_Romkinja_u_zajednici.pdf

VIII Spisko intervjuisime manuša andar e institucije te organizacije

- **Ministarstvo sikimahko te sportohke**
Tamara Milić, savjetnica pale inkluzivno sikipe
- **Ministarstvo ple manušengo te ciknonengo čačipe**
Sokolj Beganaj, savjetniko
Sabahudin Delić, nacionalno koordinatori e Dekadahko e Romengi
- **Komiteto ekspertonengo pale e primjene Poveljeahki andar o regionalno te ciknonenge čhiba**
Igor Lakić, člano Komitetohko
- **Nacionalno savjeto Romengo te Egipčanonengo**
Muhamed Uković, talopredsjedniko
- **Fondacija pale Romane stipendije/ Instituto socijalnone inkluzijahke**
Andrija Đukanović, koordinatori po projekto
- **Romano fondo e sikimahko**
Nataša Kočić-Rakočević, koordinatori po projektu
- **Delegacija EU ane Crno Gora**
Jadranka Milić, „task“ menadžero ane Delegacija EU
- **Lokalno romani bivladino organizacija NGO „Romska nada“**
Mirsad Muratović, Predsjedniko

IX Pučimata

Pučimata e asistonenge

1. Ane savo vakti ćerden sar asistento/medijatori?
2. Ane savo projekto ćerena bući?
3. So trubuha tut e ćereh?
4. Ane savi njer e ćavre seha pangle te pretin e redovno sikimata katar e ćibhalani panglimata te so tumen ćerdente laćaren kuva problem?
5. Tumare preporuke ili prijedlogujra te majciknaren e ćubalani panglimata.

Pučimata pale expertura

1. Seha tumen studentujra andar e romani ili egipcanski phere?
2. Savo saha lengi sig pe studije:
 - a) Upral o prosjeko
 - b) Baš lačho
 - c) Sar sah aver
 - d) Tale sah aver
3. Smatrina kaj hi e čibhalani panglimata utičiha oe lengo sikipe e gradivohke kana studirina te sohke?
4. Da li džanen pale rogramujra afirmativni akcije te čače lila andar e čėchimata ciknonengi (Romengi)?
5. Ane savi mjera ku lila ćerdonpe ane Crno Gora?
6. Ane savi mjera kuva kaj inaj e dejahki čhib ano sikipe te kaj sikon e majbarengi čhib ćerel pe:
 - a) Anglunipe ano sikipe
 - b) Socijalno aspekto e terne Romengo te Egipcanonengo?
7. Hi tumen diklipe ano brojo kadrohko kaj hi kvalifikuvime kaj šaj ćerela e sikimata pe romani čhib?
8. Hi tumen fjesavo prijedlogo sar te majlačaren e čibalane politike ane sikimata?

Pučimata pale manuša andar e institucije

1. Sen pindžarde e čachimatahke okvirujra pale sikimata pe romani čhib ane Crno Gora?
2. Da li sen pindžarde e ratifikuvime lilenca- Poveljaha andar o regionalno te ciknonenge čhiba, kaj del vorba andar o sikipe pe romani čhib?
3. Pe tumari guđi, sokhe e čachimahke okvijra te e ratifikuvime lila ne ćerdon?
4. So ćerdah Tumari institucija, ane tumaro mandate, kana hi ratifikuvime e Povelja andar o regionalno te ciknonenge čhiba, po plano ano testirime e ćavrengo pe dejahki čhib ke škurimata ane sikimata?
5. Sohke ni uspisardah o projekto kaj anela e romane asistentujren ane sikavno sistemi (pućelpe andar o projekto katar e Fondacija pale putardo društvo ale Ministarstvo e sikimahko te sportohke?
6. Kuleha kaj e Strategija pale lačardimata thanehko e Romenge te Egipcanonenge dikhel te anal e asistonen ane sikavne, save hi planujra Tumare instuticijahke te ćeren ku planujra andar o sikipe pe romani čhib?
7. Hi tumen fjesavo aver plano te lačaren e našimata e obaveznohko sikavni romane ćavrengo, kaj hi lače dijeloha kulehke kaj ni džanen e čhib pe savi trubuja te sikon?

Pučimata pale bivladinahke organizacije

1. Seha Tumen projektujra kaj ćerena bući e sikimaha Romango te Egipćanonengo?
2. Seha ane Tumare projektujra ćibalane panglimata ano osnovno sikipe? Te hi, muthaven save problemujra e ućenikonen seha?
3. Te ćerden fijasave inicijative karing e nadlećni institucije, muthaven save.
4. Smatrin kaj andipe e asistonen ano sikipe ka'ham majlokharela o pharipe?
5. Da li sen gućahke kaj andipe e romane ćhibahke ane prvi ćtar zredujra ane osnovno sikipe ka'ha ćerel majlaćhi bući te riješi o pharipe?
6. Sen gućahke kaj o nivoo e sikimahko e ćhibahko dćal po uspjehe te sohke?
7. Sen gućahke kaj o nivoo e sikimahko e ćhibahko dćal pe naćimata andar e sikavni te sihke?
8. Tumare preporuke pala putardimata andar ka pharimata?

Pučimata pale roditejlja

1. Kana Tumaro ćavro ćkurijape ane sikavni, pe savi ćhib seha ćerdo o testiranje pale sikavni?
2. Te hi o dujto ćhib ane tumari familija o albansko, ćaj gija ćerdena o testirime pale pćurimata ane sikavni te ćeren pe albansko ćhib?
3. Hi tumeje pindćardo kaj tumaro ćavro hi le ćaćimata te avel testirime pe pi dejahki ćhib?
4. Kana sena pe kurimata e ćavrehki ane sikavni, vaćarde tumeje kaj o ćavro hi le ćaćimata te avel testirime pe pi dejahki ćhib?
5. Seha e ćavre asistento ane sikavni? Te seha, gaći kuva dijah le zor te arakhel e nastava?
 - a) Hi, dijah le zor te nakhel kuva kaj majchra dćanela e slućbeno ćhib
 - b) Dijah le chra zor
 - c) Ni dijah le zor
6. ćaj tumen pomoćin tumare ćavehke te ćerel o domaći zadatkujra po crnogorsko ćhib?
 - a) ćaj pomoći le
 - b) Naćti bać pomoći le
 - c) Na, naćti pomoći le

7. O čavro élel pea ne sikavni kaj ni den vorba romane ili albanski?
8. Sen gućahki kaj o andipe e romane čhibahki ane prvi štar razredujra ane sikavni pochra riješija o problemo sikimata pe službeno čhib?
9. Sen guđahke kaj o nivoo e sikimahko e čhibahko džal po uspjeho te sohke?
10. Sen guđahke kaj o nivoo e sikimahko e čhibahko džal pe našimata andar e sikavni te sihke?

